

Rasim Hurem - Seka Brkljača

HISTORIOGRAFSKA LITERATURA O BOSNI I HERCEGOVINI U DRUGOM SVJETSKOM RATU OBJAVLJENA NAKON 1980. GODINE U ZEMLJI I INOSTRANSTVU

Nema historije koja bi mogla da usaglasi gledišta o uzrocima, prelomnicama i posljedicama svjetskog rata čiji je dio bio i ex-jugoslavenski prostor, odnosno i Bosna i Hercegovina. Riječ je o spletozima najraznovrsnijih interesa koji žive do danas, predrasudama koje se ne daju tako jednostavno iščupati, suprotnim ideološkim videnjima, na razne načine doživljenim iskustvima, kojima se priključuju savremeni antagonizmi, što najvećim dijelom izviru iz Drugog svjetskog rata. Upravo zbog toga je svaki novi pokušaj u pravcu i analize i sinteze dobro došao, utoliko više ako pomaže da se neizbježne razlike u tumačenjima što više približe i pojave učine razumljivim, a da priča o ratu bude ispričana na način najpribližniji objektivnoj historijskoj interpretaciji.

Sakupljajući bibliografsku građu utvrdili smo da je historiografija o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu od 1982. godine, kada je održan prvi ovakav skup, do 1999. godine bila kvantitativno zaista plodna. To pokazuje i priložen bibliografski pregled. Mi ćemo iznijeti neke informacije i neka naša razmišljanja o predmetnoj orijentaciji i naučnom profilu publikovanih radova.

Na naučnom skupu 1982. godine je utvrđeno da se historiografija o Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine do tada bavila najviše vojnom historijom, a zatim može biti historije jedne zemlje u ratu, a da se ne prikažu vojna dejstva, bar do nivoa kada je ona neizostavna. Osnovna tema je bio narodnooslobodilački rat, odnosno tematiziranje pojedinih pojava i događaja vezanih za aktivnost snaga narodnooslobodilačkog pokreta i s tim u vezi i aktivnosti njegovih protivnika. Brojnost radova koji su posvećeni NOR-u sa raznih aspekata bila je dominantna, a među njim spadaju radovi o vojnim operacijama, narodnoj vlasti, kulturi i privredi kao vidovima djelatnosti te vlasti, logorima i žrtvama rata, spoljnopoličkim pitanjima priznanja nove države, kao i medurelacije partizani-ustaaše-četnici i okupacione trupe.

Ove teme su ostale glavni predmet istraživanja, otprilike, do sredine 80-tih godina. U to vrijeme su se pojavile monografije mjesta i užih oblasti, koje su oslikavale njihovu svekoliku historiju ili njihovu historiju u periodu NOR-a. Bez obzira na to, razlika je bila neznatna, jer ove tzv. opštinske historije su radene sa osnovnim ciljem da autor ili grupa autora, a često i u kombinaciji sa priložima, sjećanjima preživjelih aktera, prikažu položaj i značaj pojedinih mjesta i ličnosti porijeklom iz tih krajeva u historiji NOR-a. Ostale teme, koje su bitne po strukturi u obradi prošlosti pojedinih oblasti, doticane su fragmentarno i marginalno, a njihova marginalizacija ponekad ih i potpuno eliminiše, pa se stiče utisak da izvan pojava i ličnosti koje nisu bile vezane za NOP na bilo koji način ne postoje druge i drugojačije pojave i ličnosti u tom periodu. No, uprkos ovakvim metodološkim promašajima, koji su i plod zahtjeva jednog vremena, i ove "monografije", uz kritički pristup, su kamačići u mozaiku aktivnosti ratnih subjekata u Bosni i Hercegovini(1941-1945).¹

Zatim, akteri iz NOR-a su u to vrijeme (80-tih godina) počeli da pišu, odnosno objavljuju svoja sjećanja iz rata 1941-1945., bilo u zbornicima sjećanja vezanim za pojedina mjesta ili događaje iz rata, bilo kao posebna izdanja vezana za autorova sjećanja. Nedostatak ili praznine u dokumentarnoj arhivskoj građi podvlače važnost neposrednog kazivanja samih učesnika i svjedočenja aktera tih događaja. Međutim, vrijeme pisanja i predstavljanja široj čitalačkoj javnosti tih sjećanja predstavlja ozbiljnu vremensku granicu u odnosu na vrijeme kada su pisci svjedočanstava bili sudionici zbivanja koja nastoje raščlaniti i predočiti današnjim generacijama. Zbog toga su svjedočanstva, koja u retrospektivi nastoje da objasne djelatnosti i pojedine događaje, podložna zaboravu, obojena saznanjima i ocjenama do kojih se došlo kasnije u životu i koja se obično nisu imala u trenutku odvijanja pojedinih zbivanja. S druge strane, dug vremenski period koji je bio bremenit sudbonosnim događajima, kao što su progoni i rat, imao je za posljedicu nestanak velikog broja neposrednih učesnika čija bi svjedočanstva bila dragocjena. Praznine u postojećoj dokumentarnoj građi iz provenijencije komunističkog pokreta, koje jednim dijelom proizilaze iz prirode i metoda rada tog pokreta kao ilegalnog i pokreta u ratu, uz kritički pristup koji ispravlja nejasnoće ili netačnosti nastale kao rezultat subjektivne dimenzije sjećanja prezentiranih u funkciji historijskog izvora, važna su dopuna, a nekada i jedini podaci koji omogućavaju historijsku rekonstrukciju (npr. savjetovanje u Ivančićima, partizansko-četničke međurelacije u istočnoj Bosni 1941-1942., dogovori oko statusa Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji itd.). Isto tako, to je i svojevrsan uvid u atmosferu nekih procesa i događaja, te u ulogu, opis i karakter, politički smisao, snagu vizije, borbu za puko preživljavanje i ostalo pojedinih ličnosti, odnosno karakterizaciju koja dopunjava inače nedostatan antropološki pristup u našoj historiografskoj literaturi. Odstupajući na taj način od depersonalizovane historije pisci su praktično iznijeli svoja konkretna shvatanja o ulozi

pojedina, ličnosti u historijskim prelomnicama. (Avdo Humo, Svetozar Vukmanović, Uglješa Danilović, Adil Zulfikarpašić)²

Sa političkim zbivanjima u Jugoslaviji 1986-1988. godine došlo je do izvjesnog zaokreta u historiografiji. Ima dosta osnova za mišljenje da su političke ideje i politička zbivanja uticala na predmetnu orijentaciju, idejne i tematske odrednice historiografije o Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine. Glavna područja istraživanja i proučavanja od 1982. godine do sada su bila :

- Nacija, politika, politički odnosi, političke stranke,³
- Okupacija 1941-1945. i Nezavisna Država Hrvatska,⁴
- Narodnooslobodilački rat i narodnooslobodilački pokret,⁵
- Ideja Velike Srbije i četnički pokret,⁶
- Stradanja, zločini, genocid,⁷
- Bosna i Hercegovina 1941-1945.⁸

Interes za nacionalne historije je bivao sve veći, a s tim u vezi i interes za historiju vjerskih zajednica, za političku, socijalnu i kulturnu historiju naroda, razvoj njegovih institucija, procese i faze njegove integracije u modernu naciju. (Mustafa Imamović, Nijaz Duraković, Šaćir Filandra, Ivan Cvitković, Petar Bakula, Marko Karamatić, Vatro Murvar, Dušan T. Bataković itd.) Vojne teme u najširem smislu ostaju nezaobilazan izbor mnogih autora, ali nakon 1982., ne samo one teme koje su vezane za dejstva partizanskih snaga u prvom planu, nego i teme vezane za dejstva drugih vojnih snaga u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine. (Enver Redžić, Branko Petranović, Veselin Đuretić, Miloš Minić, Adnan Jahić itd.). Ne ulazeći u analizu naučne validnosti pojedinih dijela, ona kao takva su u prvome redu pokušaji da se prikažu faktori čije je djelovanje, u relevantnom stepenu, uticalo na razvoj političkih i vojnih odnosa u Bosni i Hercegovini i njihov rasplet na kraju rata.

Stradanja, zločini i genocid su teme koje su zadnjih godina privukle veliku pažnju historičara, publicista, novinara i drugih. Najviše se radilo na prikupljanju i objavljivanju izvora. Pod uticajem jugoslavenskog naučnog projekta pod naslovom *Zatvori i logori 1941-1945. godine* pojavio se i organizovani interes za istraživanje i proučavanje stradanja naroda u periodu Drugog svjetskog rata. Rezultat je sedam knjiga iz edicije *Stradanja i otpori* koje su se pojavile 1988. godine i početkom 1989. O genocidu na Muslimanima u Jugoslaviji je održan kolokvij u Sarajevu 20. novembra 1991. godine, na kojem su iznijeti značajni naučni rezultati. Ti rezultati, nažalost, nisu do danas saopšteni javnosti.

Što se tiče istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Bosne i Hercegovine, istraživanja je bilo mnogo, ali se do konačnih cjelovitih rezultata, ukoliko su oni uopšte moguć, još ni izdaleka nije došlo. Prije svega, to je prvenstveno naučno istraživačka zadaća, koja proističe iz civilizacijske potrebe i nužnosti da se utvrde oni gubici koji su nastali u borbama zaraćenih strana, sve one osobe koje su

izgubile život u represalijama i odmazdama zaraćenih strana, na poprištima ratnih sukoba, od granatiranja i bombardovanja naselja, te od posljedica rata. Pod tim se uvijek podrazumijeva cjelina ljudskih gubitaka, bez obzira koja je strana u sukobu prouzročila te gubitke. Ova tema je bila i duboko ispolitizirana, bolna i podložna emocionalnim i ideološkim nabojima, i kao takva pogodno tlo za naučno neutemeljene iskaze o ukupnim ljudskim gubicima i mjestima najvećih gubitaka, kao i o onima koji su najviše stradali. Nedostatak empirijskog istraživanja, odnosno krivotvoreno pozivanje na iste, nekorištenje postojećih, bilo je pogodno tlo za raznovrsne manipulacije i izvedene tvrdnje (R.Bulatović, M.Bulajić)).

Žrtve u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu valja istraživati uzimajući u obzir svu složenost tadašnje situacije. Na području BiH nisu bili u međusobnom sukobu suprotstavljeni narodi, iako je bilo i takvih tendencija, već politički i vojni pokreti. Ljudske gubitke prouzročile su sve vojske, civilne i oružane snage NDH, četnički pokret, okupacijske snage, te antifašistički pokret i saveznici prilikom aviobombardovanja. Sve snage u ratu imale su manje-više izgrađen represivni sistem koji je bio okrenut prema vojnim i političkim protivnicima, kao i prema onom stanovništvu, grupacijama i pojedincima koje nisu bili odgovarajući po bilo kom osnovu.

Od dosad provedenih istraživanja, posebno treba istaći ona koja su primijenila statističko demografsku metodu i dala izuzetno vrijedne naučne rezultate, kao i veliki trud na prikupljanju i objavljivanju izvorne građe, kao dobro polazište na putu ka stvaranju banke podataka o žrtvama i istraživanju uzroka i povijesnih okolnosti u kojima su ljudski gubici nastali. To se odnosi na rad Bogoljuba Kočovića, više radova Vladimira Žerjavića, Vladimira Dedijera i Antona Miletića, Smaje Čekića, Josipa Pešarića i Zdravka Dizdara, te Šemse Tuckovića.

Ova tema napokon postaje predmetom egzaktnih historijskih istraživanja, oslobođena straha od kazivanja istine koliko joj omogućuju svi raspoloživi arhivski i drugi izvori, ali i danas u osjetljivom miljeu zloupotrebe i ignorancije.

U periodu poslije 1982. godine dosta je rađeno na izdavanju arhivske i druge izvorne građe. Vezana uglavnom za pojedine probleme iz historije Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, ili prostorno i hronološki šire, odabrana građa različite provenijencije je predstavljena javnosti izborima i sistematizacijom priređivača koja odgovara zadatom hronološkom ili tematskom okviru. Najveći interes je bio izdavanje dokumenata o zločinima u periodu 1941-1945. godine. U zbirci *Zločini nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* posebnu pažnju privlače dokumenti o bošnjačkim zatočenicima u koncentracionom logoru Jasenovac, koji su naučnoj i široj javnosti do sada bili nepoznati. Objavljena je u 1987. godini i druga knjiga *Aprilski rat 1941. godine, zbornik dokumenata*, koja obuhvata period januar-april 1941. Iako novi tom donosi samo

odabranu građu o spoljnopolitičkom i vojničkom položaju Kraljevine Jugoslavije, uključujući i sam aprilski rat, u njoj je prezentiran znatniji dio dokumenata relevantnih za izučavanje i položaja Bosne i Hercegovine koja, planirana kao centralna tačka odbrane, postaje područje kraha i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Aprilska katastrofa Kraljevine Jugoslavije nije samo vojno pitanje nego je bilo i prinudni rasplet duboke krize jednog društva, te su predstavljeni dokumenti interesantni i za sagledavanje ponašanja vojnih, političkih i društvenih snaga u tim sudbonosnim događajima. Posebna vrijednost ove zbirke je prezentacija odabranih i prevedenih dokumenata njemačke i italijanske provenijencije, koji su kao takvi teško dostupni, bilo zbog jezičkih ili drugih barijera i naučnoj i široj javnosti u Bosni i Hercegovini.

Priređivači B.Petranović i M.Zečević objavili su 1987. godine tematsku zbirku dokumenata *Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost*, kao i *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, 1985., zatim, 1986. godine pojavljuje se tematska zbirka dokumenata priređivača Z. Antonića, E. Tihića i V. Mitraševića *Prvo oblasno savjetovanje komunista istočne Bosne 1944. godine a, Izvori za istoriju SKJ-Dokumenti centralnih organa KPJ-NOR i revolucije 1941-1945*, knj. 1-9 i 16-21, u 1985. i 1986. godini, te sa P. Damjanovićem kao priređivačem 1987. godine završeno je objavljivanje edicije: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 7-25. Pored objavljenih zbirki izvora, uz jedan broj naučnih radova je predstavljen i dio izvorne građe, bilo kao sastavni dio kompozicije djela ili kao poseban prilog.

Selekcija u objavljivanju historijskih izvora, uz dominantno preferirano publikovanje dokumenata partijske-KPJ i nopovske provenijencije, značajno je uticala i na tematski sadržaj i obim historiografske obrade opšte i posebne problematike vojno-političkih, društveno-ekonomskih i kulturnih pojava i procesa u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu.

Naslovi jednog broja objavljenih djela nakon 1982. godine, kao i manjih radova, ne upućuju na prvi pogled, odnosno po naslovima, na to da se radi o tekstovima koji govore i o historiji Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine. Ta djela se odnose na širi prostor (jugoistočna Evropa, Balkan, Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska) u koji teritorijalno ili administrativno u datom periodu ulazi i prostor Bosne i Hercegovine, ili se odnosi na duži vremenski period u koji se uklapa i period rata 1941-1945., ili ta djela imaju sadržaj kojeg sačinjava i kazivanje o Bosni i Hercegovini, problemski ili teritorijalno. (P.Lukač, B.Krizman, N.Živković, F. Jelić-Butić, B.Petranović, A.Đilas, P. Garde itd.). Bosna i Hercegovina se našla i na stranicama velikih sinteza o Drugom svjetskom ratu (P. Kalvokorezi i G. Vint, *Totalni rat*), a sa stanovišta nacionalne bosanskohercegovačke historiografije u tim dijelovima knjige ima nepotpunosti i ispuštanja nekih markantnih događaja koji su u sintezama takvog kompleksnog rata neizbježne. Međutim, slaba obaviještenost pisaca, faktografske netačnosti,

propuštanje značajnih datuma historije od šireg interesa, vannaučne ocjene historijskih pojava ne proizilazi samo iz strukture rada kao velike sinteze svjetskog rata, političke filozofije autora i projekcije koja iz nje proizilazi, različitog historiografskog obrazovanja itd., nego i iz nedovoljne literature o Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu na svjetskim jezicima, o slabom, gotovo nikakvom prevođenju djela koja su nastala u krilu domaće historiografije, i čija praznina se obično ne popunjava fundamentalnim istraživanjima materije koja nema glavnu rolu u takvim sintezama. U drugoj novijoj velikoj sintezi o Drugom svjetskom ratu (Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms*) koja svakako zavrjeđuje da se prevede i objavi i na našem jeziku i kao vrijedno djelo obogati u toj oblasti kod nas siromašnu literaturu, poznavaoći će prepoznati događanja značajna i vezana i za Bosnu i Hercegovinu u kompleksnim procesima svjetskoga rata. Jedina knjiga koja se pominje u izvanrednoj i opširnoj bibliografiji, a vezana je za naše prostore u ratu, je Milovana Đilasa *Wartime* iz 1977. godine, pa se autor u tim sekvencama uglavnom oslanjao na historijske izvore.

Jedan od mogućih uzroka toj činjenici je i taj da je Bosna i Hercegovina manje izučavala period svoje prošlosti od austrougarske okupacije naovamo nego što su to radile druge jugoslavenske zemlje. Kao da je Bosna i Hercegovina sebe manje smatrala cjelinom nego zemlje oko nje.

Početak rata protiv Bosne i Hercegovine 1992. godine, kao i naredni događaji proizašli iz ratne situacije 1992-1995. godine, pobudili su pojačani interes za historiju Bosne i Hercegovine kod stranih autora. Neki od njih (Holm Sundhaussen) su pisali o Jugoslaviji od njenog osnivanja do raspada kao o eksperimentu, a neki (Robert J. Donia, John V.A. Fine i Noel Malcolm) su vršili analizu prošlosti Bosne i Hercegovine i smisla njenog postojanja kao države. Autori zadržavaju svoj način mišljenja, svoje idejno opredjeljenje sa kojim se neki možda neće složiti, ali im se ne može osporiti težnja za utvrđivanjem činjenica, oni tragaju za historijskom istinom i ostaju prije svega historičari. Pisci su argumentima historiografski dokazivali da je Bosna i Hercegovina bila zemlja tolerancije i da su joj drugi nametali i nameću elemente sasvim oprečnog karaktera. Može se reći da je rat 1992-1995. godine dao pozitivan impuls historiografskom razmišljanju i produkciji van naših jezičkih granica.⁹

Ne samo kao tema za sebe već i veoma značajan problem za izučavanje i donošenje određenih zaključaka o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu je ekonomija. Privredni interesi, privredna politika i eksploatacija, ekonomski potencijali faktora rata i ratovanja, kao i privredne prilike, materijalna razaranja i ratna šteta bili su u najtješnjoj korelaciji uzročno-posljedičnih veza sa ukupnom i regionalnom vojnom i političkom situacijom na bosanskohercegovačkom ratištu i šire. Bosna i Hercegovina je u toku rata 1941-1945. godine pretrpjela ogromna stradanja, pri čemu je pljačka materijalnih dobara i šteta pričinjena nacionalnoj ekonomiji, pored uništenja ljudskih života, uzela do tada neviđene

razmjere. U cilju održanja odnosno jačanja svog ratno-privrednog potencijala, za privredna bogatstva Bosne i Hercegovine bili su zainteresovani kako njemački tako i italijanski okupator. Tako ukrštanje vojno-ekonomskih interesa na bosanskohercegovačkom prostoru doprinosilo je, pored ostaloga, produbljivanju suprotnosti između Trećeg Rajha i Italije, odnosno Italije i NDH, imajući istovremeno i određeni uticaj na evropsko jugoistočno ratište datog perioda. Sa gledavanjem sveukupnosti privrednih prilika u Bosni i Hercegovini, te kako su se one reflektovale na opšte uslove života stanovništva na bosanskohercegovačkom prostoru u ratu 1941-1945. je neprevaziđena stepenica ka historiji Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu kao sintezi. Savremeni rat kakav je bio prošli svjetski rat, kao totalni rat, koji je dotakao i zahvatao sve i svakoga, nemoguće je obraditi bez niza komponenti iz sfere ekonomije kao i bez njegovih društvenih posljedica.

Privredna historija Bosne i Hercegovine 1941-1945. godine dugo je bila na periferiji naučnog interesa. Atikti vnije teme vojno-političkog pfi la, kao i mukotrpan rad na utvrđivanju egzaktnih parametara u nedostatnoj arhivskoj građi, vjerovatno su razlozi koji su odgovorni za otklanjanje historičara od tema iz historije ekonomije. O tome nešto više znamo iz radova u kojima se materija prezentira za jugoistočnu Evropu, cijelu Jugoslaviju ili NDH, a nešto više i iz radova sa drugom problematikom koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. Mada je predmet ovih radova ograničen, kompozicija i načeti problemi zahvatali su i ekonomski faktor. Takvi radovi posvećuju više pažnje vojnoj, političkoj ili društvenoj strani stvari, a manje njenom privrednom aspektu (npr. okupacioni sistemi, narodnooslobodilački odbori, ZAVNOBiH, itd.). U osamdesetin a godinama počelo se sa istraživanjima i proučavanjem privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Postignuti su određeni rezultati, ali teme su ostale nedovršene. Čini se da su ih nakon 1992. godine potisli drugi historijski sadržaji koji su tada bili interesantniji.¹⁰

Drugi svjetski rat izazvao je kompleksne društvene promjene koje se sigurno po manifestacijama i konzekvencama prije mogu nazvati društvenim potresima. Te posljedice su po svojoj prirodi bile i dio opštih ratnih uslova svjetskoga rata i dio raznovrsnih specifičnosti vezanih za bosanskohercegovački ratni milje. Duboke promjene su bile u sferi demografije; progoni, migracije, evakuacije stanovništva, osipanje porodica, stila života, načina mišljenja, političke filozofije, narodnog zdravlja i ishrane, nataliteta itd. Sve su to komponente bez čijeg niza je nemoguća kompletna, sintetička obrada ovakvoga rata. Karakteristika objavljenih radova ne ogleda se samo u raznovrsnosti tretirane problematike, nego i u usitnjenosti i odsustvu cjelovitijih zahvata. Značajani doprinos osvjetljavanju pitanja iz sfere migracija i demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini dao je zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 1989. godine. U ovom zborniku sadržani su najvažniji rezultati dotadašnjih istraživanja, na mul-

tidisciplinarnan način, iz oblasti historijskih, socioloških, ekonomskih i politoloških nauka, tako značajne oblasti kakvu predstavlja historijska demografija.

Izuzetan je bio značaj kulturno-prosvjetnog života i rada u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata, jer te forme društvene djelatnosti nosile su u sebi i idejno političku funkciju, kako na dijelovima teritorija pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta tako i onima pod kontrolom vlasti NDH. Međutim, i danas smo bez cjelovitog prikaza kulture, sa akcentom na kulturnu politiku i raznovrsne vidove kulturne djelatnosti u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine, ali sa kvantitativnim i kvalitativnim nesrazmjerom u obradi raznih tema iz kulturne i prosvjetne djelatnosti funkcija narodnooslobodilačkog rata i istih u obliku pod drugim, oprečnim uticajima organa okupacione i kvislinške vlasti. Prikazi kulturno prosvjetnog života u toku narodnooslobodilačke borbe sa akcentom na školstvo, književno stvaralaštvo, pozorišnu i likovnu umjetnost, institucije kulture, arhitekturu, štampu pokazuju se kao atraktivnije teme većine članaka, priloga, monografija, koje često zahvataju i duže vremenske periode od Drugog svjetskog rata, ali drugu, uslovno rečeno, stranu pominju uglavnom kada se govori o destrukciji kulturnog naslijeđa. Ovakva parcijalizacija i marginalizacija i ne prikazivanje interesa za proučavanje kulturne politike i rezultata te politike "onih drugih" tu djelatnost, pa ma kakva i kolika ona bila, potpuno isključuju. Bez tako kompleksnog proučavanja mi još nećemo imati za-dugo historiju kulture u Bosni i Hercegovini u vrijeme Drugog svjetskog rata, niti validne karakterizacije bez sagledavanja kulture, prosvjete, štampe u Bosni i Hercegovini toga perioda u svojoj njenoj kompleksnosti.¹¹

Prošlo je više od pola stoljeća od događanja koja sadržavaju prostorno i vremenski omeđenu historiografsku tematsku cjelinu *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Pitanje je može li se pisati historija bez sagledavanja posljedica dugoročnog procesa? Kada se otvara jedno takvo veliko polje naše historije, razumljivo je što se brojna pitanja, zbivanja i pojave sa svim kompleksnim posljedicama mogu različito i kontraverzno tumačiti. Kontinuitet historijske nauke u smislu utvrđivanja činjenica ostaje, ali nekadašnje sudove i ocjene stavljaju na upit dva najvažnija faktora: bogatstvo i vrsta ideoloških sedimenata kod historičara od zanata i saznajna ograničenja istraživača u datom momentu, izražena kao manjak, nedostatak i nedostupnost izvora. Danas su pristupačni historijski izvori koji otkrivaju neke ranije nevidljive tačke, nepoznate u vrijeme kada su pisane ranije studije. S druge strane, u savremenim uslovima raspada jednog svijeta, koji još traje, i zamjene jedne ideologije drugom ili drugima, novim političkim monopolima novi su i pritisci i na promjenu vrijednosnih sudova i ocjena. Te promjene ne mogu a da se ne osjete, ali je pitanje do koje mjere i da li date okolnosti u korelaciji objektivno-subjektivno ugrožavaju naučni rezultat. Modernizacija historije u smislu njenog osavremenjavanja često ima za posledicu značajne revizije historije, ali ne uvijek i naučno zasnovane. Naravno,

historičar može biti u tome korelativnom odnosu morala "zanatlije" i njegovog djela, te društva kao njegovog neposrednog korisnika svjesno ponesen, a često i nesvjestan, pošto je sužanj "lukavog zatvora" koji mu grade ideologije. (Ivan Đurić) Zatvarajući široku polemiku s knjigom dr. Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, Beograd 1986., dr. Dušan Biber je uspješno prognozirao: "Uostalom, ne bi me iznenadilo ako bi on ubrzo bio primljen i u redove akademika." (*Danas*, 31.I-1989.) Na kraju radnog vijeka u predgovoru posljednjeg djela *Srbija u drugom svjetskom ratu*, Beograd 1992., Branko Petranović govori o potrebi da se pod novim uglovima iz sadašnjeg vremena čitav fenomen obradi uz konzekventnije ocjene uslovljene kritičkim pristupom. Autor nastoji da ruši tabue iz minulog perioda Titovog socijalizma, otvarajući doskora zapostavljena ili zabranjena pitanja, što pruža i za njega samoga, odnosno za njegove ranije iznijete stavove nova viđenja zbivanja i definicije pojava.

Ocjena naučne vrijednosti, ukupno i pojedinačno, djela historiografske produkcije na temu Bosna i Hercegovina 1941-1945. je stvar naučne kritike. Međutim, i bez tog tako važnog, a kod nas uspavanog segmenta naučnog života, može se ustvrditi da je vrijednosni nivo historiografskih radova nastalih poslije 1982. godine nešto viši nego radova nastalih prije te godine. Prvo, radovi nastali poslije 1982. godine imaju za predmet razne segmente historijskog kretanja, postoje parcijalni radovi sa temeljnijom obradom određenih pitanja, što nas donekle približava cjelovitoj istini u pokušajima globalnog utvrđivanja uzroka, okvira zbivanja, uspostavljanja kauzalnih veza među njima, identifikaciji pojava dugog trajanja. Sada postoje ne samo rekonstrukcije, članci, prilozi i slično, nego i više analitičkih radova, monografija, cjelovitih pregleda, što nas približava mogućnosti sintetizovanja. U ovome periodu, uz kritički pristup historijskim izvorima kao i postignutim naučnim rezultatima, pristupa se historiji Bosne i Hercegovine kao cjelovitoj materiji i napokon prevazilazi nedostatak cjelovitosti u obradi kapitalne problematike ratne realnosti u BiH, što je bila karakteristika historiografije o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. (En Rr edžić; *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*), Naravno, ovaj pomak u kvaliteti nije rezultat nečije odluke nego plod jednog logičkog reda stvaranja i je poštovan.

NAJAPOMENE

1. Kazazović Čamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica 1984.;
2. Samardžija Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, Bosanska Dubica 1984.;
3. *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, Tom I.II.III, Tuzla 1979-1987.;

- Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja*, Zbornik sjećanja, Tom I,II, Trebinje 1984-1986.;
- Papić Radovan, *Hercegovina u revoluciji (sjećanja, analize, dokumenti)*, Sarajevo 1985.;
- Perić Jeremija Ješo, *Lukavac u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Lukavac 1983.;
- Perić Jeremija Ješo, *Han-Pijesak i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Sarajevo-Han-Pijesak 1989.;
- Radović Momčilo, *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic 1986.;
- Kovačević Radivoje, *Borbena mladost Majevice*, Tuzla 1989.;
- Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945.*, Zbornik sjećanja, Tom I,II,III, Donji Vakuf- Jajce-Šipovo 1981-1987.;
- Hojić Advan, *Teslić u NOB*, Teslić 1985.;
- Hojić Advan, *Tešanj u NOB*, Sarajevo 1999.;
- Antonić Zdravko i dr., *Birač u narodnooslobodilačkoj borbi*, Tuzla 1982.;
- Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941-1945.*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Sarajevo 1985.;
- Čehić Namik, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1942.*, Prozor 1985.;
- Slavić Božo, *Popovo polje u NOB-u*, Trebinje 1986.;
- Organizovani odlazak građana Banjaluke na slobodnu teritoriju*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Banjaluka 1985.;
- Karić Dušan, *Od Rudog do Jajca*, Kraljevo 1984.;
- Banjaluka u radničkom pokretu i NOB - Zbornik sjećanja*, knj. 1 i 2 (priredio Milan Vukmanović), Banjaluka 1981-1985.;
- Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, Tom I,II, Banjaluka 1987.;
- Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*, Tuzla 1985.;
- Hercegovina u NOB*, knj. 1-4., Beograd 1961-1986.;
- Od ustanka do pobjede*, knj. 1-3., Doboj 1986.;
- Ivković Vlado, *Nevesinje 1942.*, Beograd 1985.;
- Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, knj.1-5., Tuzla (bez god. izd.)
- Kakanj*, Monografija, priredio Miodrag Čanković i dr., Sarajevo 1987.;
- Modriča sa okolinom u prošlosti*, (grupa autora), Modriča 1986.;
- Kuzmanović Rajko, *Čelinac-putevi razvoja*, Čelinac 1986.;
- Antonić Zdravko, *O razvoju NOB-e u istočnoj Bosni 1943-1944. godine, s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle*, u: Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 21, Sarajevo 1985.;
- Brkljača Seka, *Neke karakteristike bosanskohercegovačkih gradova u Drugom svjetskom ratu*, u: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Sarajevo 1996.;
- Divčić Marija, *Sarajevska oblast u ustaničkim danima 1941. godine*, u: *Glasnik Arhiva DAR BiH*, br. 23-24/1983-1984, Sarajevo 1984.;
- Hamović Miloš, *O demografskim promjenama i problemima Sarajeva 1941-1945. godine kao posljedici izbjeglištva*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Kreso Muharem, *Sarajevo-sjedište okupacionog sistema u Drugom svjetskom ratu*, Prilozi za historiju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Pelesić Muhidin, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu-život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine*, Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Borovčanin Drago, *Sarajevo u narodnooslobodilačkom pokretu 1941-1945.*, Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.;
- Nikolić Stanoje, *KPJ Tuzle i NOP u okupiranom gradu*, u: *Opredjeljenja*, br. 12/1986, Sarajevo 1986.;
- Vukčević Slavko, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima*, Beograd 1985.

- 2 Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984*. Zbornik dokumenata, u: *Biblioteka Svedočanstva*, Beograd 1985.;
Indić Milan, *Djeca heroji*, Zenica 1985.;
Indić Milan, *Juriši u dolini Bosne*, Zenica 1984.;
Ilić Ratko, *Ratne godine*, Sarajevo 1983.;
Danilović Uglješa, *Sjećanja*, knj. 1-3, Sarajevo 1987.;
Levi Moni, *Doživljaji i susreti na stazama revolucije*, Sarajevo 1982.;
Džubo Ahmed, *Sjećanja jajačkog partizana*, Zenica 1987.;
Jedanaesta krajiška kozaračka brigada, Zbornik sjećanja, Beograd 1987.;
Humo Avdo, *Moja generacija*, Sarajevo 1984.;
Romac Paško, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo 1983.;
Maglajlić Šefket, *Stazama ratnika Bosanske krajine*, Sarajevo 1985.;
Karabegović Osman, *Bosanska krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988.;
Latifić Alija, *Partizanske staze: dnevnik 1942-1943.*, Sarajevo 1982.;
Kebo Alija, *Nevidljivi front*, Mostar 1983.;
Za pobjedu i slobodu-Mostarska operacija-učesnici govore, Beograd 1986.;
Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-memoarska biblioteka, Sarajevo 1984.;
Romac Paško, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo 1983.;
Čolaković Rodoljub, *U svjetlu svog dnevnika*, (priredio dr. Zdravko Antonić), Beograd 1991.;
Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini, (priredio Zdravko Antonić), Beograd 1994.;
Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. 1-5., Sarajevo 1985/1986.;
Zbornik sjećanja-radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, knj. 1., Trebinje 1984.;
Osmo krajiška NOV brigada: ratna sjećanja, Beograd 1982.;
Sjećanja boraca stolačkog kraja, knj. 1., Stolac 1984.;
Maclean Fitzroy, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1984.;
Nad Kosta, *Bihačka republika-ratne uspomene*, Zagreb 1982.;
Vukmanović Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče, Memoari*, Zagreb 1982.;
Petovar Rudi-Trikić Savo, *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, Beograd 1982.;
Velebit Vladimir, *Sjećanja*, Zagreb 1983.;
Zulfikarpašić Adil, *Članci i intervjui*, Sarajevo 1991.;
Prateći bataljon Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije : Zbornik sjećanja, Beograd 1987.;
Šesta krajiška NOV brigada: ratna sjećanja, Beograd 1985.;
Kučan Viktor, *Sutjeska dolina heroja, žene borci*, Beograd 1990.
- 3 Banac Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, London 1984.;
Banac Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.;
Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985.;
O "nacionaliziranju" Muslimana, 101. godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, (priredio Alija Isaković), Zagreb 1990.;
Behschnitt Wolf Dietrich, *O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata*, u: ČSP, br.3/1992, Zagreb 1993.;
Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993.;
Lovrenović Ivan, *Bosna i njen narod*, Sarajevo 1992.;
Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih Muslimana, Zbornik, (uredili Petar Šarac i Mijenko Primorac), Zagreb 1992.;
Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Sarajevo 1993.;
Štefan Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb 1996.;

- Imamović Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda" 1955-1967*, Sarajevo 1996.;
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.;
- Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.;
- Saltaga Fuad, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji, porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*, Sarajevo 1991.;
- Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996.;
- Purivatra Atif, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, u: Zbornik: AVNOJ i savremenost, Sarajevo 1984.;
- Šeta Ferhad, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882-1991.*, Sarajevo 1991.;
- Istorijski razvoj institucije Rijaseta*, Sarajevo 1996.;
- The Muslims of Bosnia/Herzegovina, Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (edited by Mark Pinson), Cambridge, Massachusetts 1994.;
- Vatro Murvar, *Nation and Religion in Central Europe and the Western B; Muslims in Bosnia, Herzegovina and Sandzaka sociological analysis*, Wiskonsin 1989.;
- Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike, Povodom Mačekove biografije*, Zagreb 1995.;
- Jelić-Butić Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1945.*, Ljubljana 1983.;
- Radelić Zdenko, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950.*, Zagreb 1996.;
- Istorija SKJ*, (grupa autora), Beograd 1985.;
- Istorija SK BiH*, (grupa autora), knj. 1., Sarajevo 1990.;
- Prilozi za istoriju KPJ-SKJ Tuzla*, Tuzla 1986.;
- Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, Sarajevo 1983.;
- Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu. Zbornik radova sa naučnog skupa Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21-23. februara 1942. godine u Skender Vakufu*, Banjaluka 1982.;
- Dušan T. Bataković, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina, history and politics*, Paris 1996.;
- Caratan Alojzija i Mutić Božana, *Provincija božije providnosti družbe kćeri božije ljubavi 1882-1982.*, Zagreb 1982.;
- Vrhbosanska katolička blagoslovija 1890-1990.*, Zbornik sa znanstvenog simpozija, Sarajevo-Brač 1993.;
- Bosanski franjevci*, (priredio Mauro Karamatić), Zagreb 1994.;
- Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, (priredili Petar Babić i Marko Zonić) Sarajevo 1986.;
- Đurić Veljko, *Ustaše i pravoslavlje: Hrvatska pravoslavna crkva*, Beograd 1990.;
- Kustić Živko, *Stepinčevo doba*, Zagreb 1991.;
- Cvitković Ivan, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo 1986.;
- Cvitković Ivan, *Krleža o Hrvatima i Srbima*, Sarajevo 1990.;
- Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo 1987.;
- Redžić Enver, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993.;
- Redžić Enver, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945.* u analizama jugoslovenske historiografije, Sarajevo 1989.;
- Redžić Enver, *Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942. godine*, u: *Revolucija i jugoslovenska misao*, Sarajevo 1986.;
- Hurem Rasim, *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, u: Prilozi Instituta za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982.;

- Čengić Esad, *Sarajevski Jevreji u II svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995.;
- Ibrahimagić Omer, *O muslimanskim formacijama tuzlanskog kraja tokom Drugog svjetskog rata*, u: Gračanički glasnik br. 2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.;
- Dizdar Zdravko, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestog pionirskog bataljona 13. SS divizije "Croatia" u Villefranche-de-Rouergue-u 17. rujna 1943. godine*, u: ČSP br.2-3/1993, Zagreb 1993.;
- Dizdar Zdravko, *Brojtitbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, ČSP 1-2/1996, Zagreb 1996.;
- 4 Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, knj. 1-2, Beograd 1983.;
- Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Rajh*, knj. 1., Zagreb 1983.;
- Krizman Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983.;
- Krizman Bogdan, *Nezavisna Država Hrvatska između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1983.;
- Ličina Đorđe, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihajlov*, Zagreb 1985.;
- Kačavenda Petar, *Nemci u Jugoslaviji (1918-1945)*, Beograd 1990.;
- Milošević D. Slobodan, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943.*, Beograd 1991.;
- Vojinović Aleksandar, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.;
- Matković Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994.;
- Matković Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (Hrvatski pogled)*, Zagreb 1998.;
- Kazimirović Vasa, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenaua 1941-1944*, Beograd 1987.;
- Krišto Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, knj. 1 i 2, Zagreb 1998.;
- Košutić Ivan, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, knj. 1 i 2, Zagreb 1992-1994.
- 5 Antić Zdravko, *Podgrmeč u NOB i revoluciji 1941-1945.*, Sarajevo 1985.;
- Antić Zdravko, *Revolucionarni pokret u Bosni i Hercegovini*, knj. 1 i 2, Sarajevo 1984.;
- Antić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*, Tuzla 1983.;
- Antić Zdravko, *O razvoju NOB-e u istočnoj Bosni 1943-1944. godine sa posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle*, u: Prilozi Instituta za istoriju, br. 21, Sarajevo 1985.;
- Antić Zdravko, *O borbi protiv okupatora 1943-1944. u istočnoj Bosni i njenom prožimanju s borbom u Bosanskoj krajini*, u: Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci, br. 6, Banjaluka 1985/6.;
- Antić Zdravko, *O formiranju i borbenoj aktivnosti 3. korpusa NOV Jugoslavije*, u: Glasnik DAR BiH, Sarajevo 1987.;
- Čemalović Enver, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986.;
- Piljević Đorđe, *Ustanak u Hercegovini juna 1941. godine*, Beograd 1990.;
- Tuzlanski partizanski odred, Tuzla 1988.;
- Đonlagić Ahmet, *Dvadesetsedma istočnobosanska divizija*, Beograd 1983.;
- Dvadeseta romanijska NOV brigada*, Beograd 1985.;
- Dvanaesta krajiška NOV brigada*, Beograd 1986.;
- Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada*, Beograd 1988.;
- Subotić Vojislav, *Četrdest godina od drvarske operacije*, u: Vesnik Vojnog muzeja, Beograd 1984.;
- Tihić Esad, *Posavsko-trebavski NOV odred*, Beograd 1983.;

- Tihić Esad, *Vojna dejstva na tlu Bosanske Posavine u periodu između 1941-1945. godine*, u: *Bosanska Posavina-dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sarajevo 1997.;
- Seferović Mensur, *Trinaesta hercegovačka NOV brigada*, Beograd 1988.;
- Karasijević Drago, *Peti korpus NOVJ*, Beograd 1985.;
- Karasijević Drago, *Četvrti krajiška divizija*, Beograd 1986.;
- Dvadeseta romanijska brigada*, Beograd 1985.;
- Trikić Savo, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd 1987.;
- Morača Milutin, *Peta krajiška divizija*, Beograd 1985.;
- Đikić Osman, *Dvanaesta hercegovačka NOV brigada*, Beograd 1990.;
- Dvadesetprva tuzlanska brigada*, Tuzla 1988.;
- Kučan Viktor, *Sutjeska dolina heroja. Žene borci*, Beograd 1990.;
- Klent Petar, *Jedanaesti korpus NOVJ*, Beograd 1985.;
- Samardžija Dušan, *Jedanaesta krajiška NOV divizija*, Beograd 1987.;
- Samardžija Dušan, *Četrnaesta srednjobosanska NOV brigada*, Prnjavor 1983.;
- Trikić Savo, *Proleterski bataljon Bosanske krajine*, Beograd 1982.;
- Petovar Rudi, Trikić Savo, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1982.;
- Prva proleterska*: ilustrovana monografija, Zagreb 1984.;
- Bilanović Veselin, *Kroz torove smrti, Neretva, Sutjeska*, Sarajevo 1987.;
- Bojić Milosav, *Posavski NOP odred*, Beograd 1987.;
- Bošnjak Ljubomir, *Diverzantska dejstva u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Beograd 1983.;
- Čurguz Dragutin i Vignjević Milorad, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (Kozarski) odred "Mladen Stojanović"*, Prijedor 1982.;
- Tradicija Sutjeske, Uz 40-godišnjicu bitke na Sutjesci (1943-1983)*, (pripremio Selim Karović), Zagreb 1983.;
- Minić Miloš, *Oslobodilački ili građanski rat*, Novi Sad 1993.;
- Božović Luka, *Foćanska partizanska republika*, Foča 1982.
- 6 Minić Miloš, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945*, Beograd 1982.;
- Redžić Enver, *Okupacija i kontrarevolucija u svijetlu dokumenata četničkog pokreta Draže Mihajlovića*, u: ČSP br 3/1982, Zagreb 1982.;
- Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihajlovića*, Beograd 1984.;
- Lazić Milan, *Ravnogorski pokret 1941-1945*, Beograd 1997.;
- Cohen J. Philip, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici. Njihov povjesno-politički kontinuitet i posljedice po stabilnost na Balkanu*, Zagreb 1997.;
- Izvori velikosrpske agresije* (priredio Božo Čović), Zagreb 1991.;
- Klemenčić Mladen, *Velikosrpska teritorijalna posezanja*, u: Društvena istraživanja br. 4-5, Zagreb 1993.;
- Jelić-Butić Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986.;
- Sobolevski Mihael, *Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: ČSP br. 3(27), Zagreb 1995.;
- Puškar Osman, *"Drina"-plan četničke okupacije tuzlanske regije u proljeće 1942.*, u: Gračanički glasnik br.2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.;
- Davidson Bazil, *S.O.E. između četnika i partizana*, Zagreb 1983.;
- Samardžić Miroslav, *General Draža Mihajlović sa opštom istorijom četničkog pokreta*, Kragujevac 1996.;
- Petranović Branko, *Pojam izdaje u Jugoslaviji-između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize*, u: istorija 20. veka, br 1-2/1993, Beograd 1993.;

- Stanković Đorđe, *Izazov nove istorije, Egzodus Srba Zlatne doline, Istorijske dimenzije genocida*, Beograd 1992.;
- Lazić D. Milan, *Ravnogorski pokret 1941-1946.*, Beograd 1997.;
- Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihajlovića*, knj. 1. *Izdaja*, knj. 2. *Poraz*, knj. 3. *Rasulo*, knj. 4. *Slom*, Beograd 1983.;
- Milovanović Nikola, Dragiša Vasić, *Od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, Beograd 1986.;
- Milovanović Nikola, *Draža Mihajlović*, Beograd 1991.;
- Cohen J. Philip, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996.;
- Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945.)*, Beograd 1983.;
- Kožar Azem, *Dejstva 38. NOV divizije na razbijanju četničke grupacije Draže Mihajlovića i uništenju njenih ostataka*, u. Glasnik DAR BiH, God. 27, Sarajevo 1987.
- 7 Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.;
- Žerjavić Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.;
- Žerjavić Vladimir, *Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941-1945.*, u: ČSP 24(3), Zagreb 1992.;
- Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985., Sarajevo 1990.;
- Dedijer Vladimir-Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945.*, Zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo 1990.;
- Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Dokumenti, Sarajevo 1996.;
- Tucaković Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945.*, Sarajevo 1995.;
- Cigar Norman, *Genocide in Bosnia, The Policy of "Ethnic Cleaning"*, Texas 1995.;
- Cigar Norman, *Genocid u Bosni, Politika "etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998.;
- Jasenovac-žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Zürich-Sarajevo 1998.;
- Mumunović Rasim, *Stradalništvo Bošnjaka*, Frankfurt 1995.;
- Dizdar Zdravko-Sobolevski Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb 1999.;
- Katalinić Kazimir, *Argumenti-Nezavisna Država Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bleiburg i genocid*, Zagreb 1993.;
- Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, (priredio Vinko Nikolić), Zagreb 1993.;
- Peršen Vinko, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.;
- Bandžović Safet, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Dizdar Zdravko, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugog svjetskog rata 1941-1945. godine*, u: ČSP 1-2/1990, Zagreb 1990.;
- Pečarić Josip, *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb 1998.;
- Jakovljević Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.;
- Baković don Anto, *Stradanje crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu. Svećenici-žrtve rata i poraća 1941-1945. i dalje*, Zagreb 1994.;
- Dizdar Zdravko, *Četnički zločini nad Hrvatima Muslimanima u Bosni i Hercegovini i nad Hrvatima u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata (1941-1945.)*, Zbornik radova, Zagreb 1995.;
- Boras Florijan, *Spomenica ljubuškim žrtvama. U povodu 600 obljetnice župe Veljaci-Ljubuški*, Ljubuški 1998.;
- Čičak Ivan, Zirdum Andrija, *Stradanja Hrvata plehanskog kraja 1941-1947*, Derventa 1991.;
- Hrvatske žrtve rata u Hercegovini 1941-1945.*, *O pedesetoj obljetnici njihova mučeništva*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar 1995.;

- Njavro Mato, *Stradanja 1941-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*, Zagreb 1998.;
- Nikić fra Andrija, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942-1944*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 1998.;
- Jurjević Josip, *Pogrom u Krnjeuši (9. i 10. VIII 1941. godine)*, Vikarijat banjalučke biskupije Zagreb, Zagreb 1999.;
- Milinović Ante, *Srpski genocid nad Hrvatima Zrinskog Pounja u Drugom svjetskom ratu*, u: Zrinski zbornik br.2, Zagreb 1997.;
- Massacre of Croats in Bosnia-Herzegovina and Sandžak*, Toronto 1978.;
- Živković Nikola, Kačavenda Petar, *Srbi u NDH*, Izabrani dokumenti, Beograd 1998.;
- Dakina Riste Gojko, *Genocid nad Srbima u NDH. Būdi katolik ili umri*, Beograd 1994.;
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Dokumenti 1941-1945, knj. 1,2,3, Beograd 1986-1987.;
- Lukač Dušan, *Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, br.1-2/1988, Beograd 1988.;
- Đuretić Veselin, *Razaranje Srbstva u XX veku*, Beograd 1992.;
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom 1, knj. 1., *Zločini u NDH 1941. godine*, Beograd 1993.;
- Skoko Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba 1941.*, Beograd 1991.;
- Milak Enes, *Jugoslaveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, br. 1-2/1986, Beograd 1986.;
- Dabić Radovan Rako, Papić Milan, *Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945.*, Nevesinje 1988.;
- Petešić Ćiril, *Dječiji dom Jastrebarsko*, Dokumenti (1939-1941), Zagreb 1990.;
- Dedijer Vladimir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.;
- Hadžijahić Muhamed, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944., Sarajevo 1991.;
- Hodžić Ibrahim, *Četrnaesto stoljeće: stradanje Muslimana u rogatičkom kraju u Drugom svjetskom ratu*, Visoko 1996.;
- Bulajić Milan, *Ustaški zločini genocida*, Beograd 1989.;
- Hamović Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994.;
- Dedijer Vladimir-Miletić Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1945*, Beograd 1989.;
- Kočić M. Dragoljub, *Jugoslaveni u koncentracionom logoru Buchenwald 1941-1944*, Beograd 1989.;
- Na ratištima i stratištima: prosvetni radnici poginuli u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, knj. 1 i 2, Beograd 1985.;
- Stanojević Branimir, *Ustaški ministri smrti: Anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd 1985.;
- Živković Nikola, *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije i njihov odnos prema gubicima savezničkih snaga učesnica Drugog svjetskog rata*, u: *Istorija 20. veka*, 1-2, god. XI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1993.;
- Kreso Muharem, *Konačno rješenje jevrejskog pitanja u Bosni i Hercegovini u II svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Bradinu*, Sarajevo 1990.;
- Milišić Senija, *Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941-1945. godine*, u: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zbornik radova, Zenica 1999.;
- Bandžović Safet, *Prisilno prekrštanje kao genocidni oblik ustaškog rešavanja "srpskog pitanja" u Bosni i Hercegovini*, u: *Istorijski zbornik*, Banjaluka 1987.;
- Jelić Ivan, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941*, Zagreb 1986.

- 8 Sundhaussen Holm, *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*, Stuttgart 1982.;
Sundhaussen Holm, *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*,
Manheim 1993.;
Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, (grupa autora),
Sarajevo 1994, 1997.;
Donia J. Robert and John V.A. Fine, Jr., *Bosnia and Hercegovina a tradition betrayed*,
London 1994.;
Donia J. Robert, John Fine, *Bosna i Hercegovina tradicija koju su izdali*, (prevod i izdanje na
bosanskom jeziku), Sarajevo 1995.;
Malcolm Noel, *Bosnia. A short History*, London 1994.;
Malcolm Noel, *Povijest Bosne-Kratki pregled*, (prevod i izdanje na bosanskom jeziku),
Sarajevo 1995.;
Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*,
Sarajevo 1996.;
Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.;
Borovčanin Drago, *KPJ i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Sarajevo
1982.;
Zovko Ljubomir, *Bosna i Hercegovina 1918-1943, Državnopravni položaj*, Mostar 1990.;
Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine, (grupa autora),
Sarajevo 1991.;
Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1, Beograd 1995.;
Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945., Zbornik
rezimea sa okruglog stola 1993., Sarajevo 1994.;
Brkljača Seka, *Interesi Njemačke i Italije i Bosna i Hercegovina 1918-1945*, u: *Bosna i
Hercegovina i svijet*, Zbornik radova, Sarajevo 1996.;
Kreso Muharem, *Bosna i svijet u XX stoljeću*, u: *Bosna i Hercegovina i svijet*, Zbornik
radova, Sarajevo 1996.
- 9 Lukač dr. Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, treći deo, 1941-1945, Beograd
1987.;
Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Druga knjiga, *Narodnooslobodilački rat i
revolucija 1941-1945*, Beograd 1989.;
Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1988*, tematska zbirka dokumenata,
Beograd 1988.;
War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945, Beograd 1985.;
Kosanović Sava, *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*,
(priredio B. Krizman), Zagreb-Beograd 1984.;
Nešović Slobodan, *Svet o nama 1941-1945*, Tom I-III, Beograd 1983.;
Nešović Slobodan, Petranović Branko, *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata
1941-1945*, Beograd 1983.;
Nešović Slobodan, Petranović Branko, *Jugoslavija i ujedinjeni narodi 1941-1945*, Beograd
1985.;
The National Liberation War and revolution in Yugoslavia (1941-1945), Selected
Documents, Beograd 1982.;
AVNOJ i savremenost, Zbornik radova, Sarajevo 1984.;
Bulatović Radomir, *Titov borbeni put 1941-1943*, Sarajevo 1988.;
Nikić Dušan, Bulatović Radomir, *Partizanski dječji domovi u Bosni i Hercegovini od 1941.
do 1943.*, Sarajevo 1986.;
Redžić Enver, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982.;
Cenčić Vjenceslav, *Enigma Kopinič*, 1-2, Beograd 1983.;

- Duretić Veselin, *Saveznici i jugoslavenska ratna drama*, knj. 1,2, Beograd 1985.;
- Duretić Veselin, *Tito i stvaranje privremene jugoslovenske vlade (1944-1945)*, u: *Vojno istorijski glasnik*, 1/1987, Beograd 1987.;
- Gledović Bogdan, *Doprinos Jugoslavije pobjedi nad fašizmom*, u: *Tokovi revolucije*, Zbornik istorijskih radova, XIX, Beograd 1986.;
- Calvocoressi Peter and Wint Guy, *Total War, Causes and Courses of the Second World War*, Great Britain 1972.;
- Kalvokarezi Piter, Vint Gaj, *Totalni rat*, (prevod i izdanje), Beograd 1987.;
- Weunberg L. Gerhard, *A World at Arms, A Global History of World War II*, Cambridge 1994.;
- Broucek Peter, (ed), *Ein General im Zwielicht: Die Erinnerungen Edmund Glaise von Horstenaus*, Vol. 3: *Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien and Zenge des Untergangs des "Tausendjährigen Reiches"*, Böhlman 1979-1988.;
- Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*, (priredio D. Biber), u: *Borec*, 12/1986, Ljubljana 1986.;
- Stvaranje i razaranje Avnojske Jugoslavije*, Zbornik radova, Beograd 1996.;
- Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Separat Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1993.;
- Knoll Hans, *Jugoslawien in Strategie und Politik der Allierten 1940-1943*, Oldenbourg 1986.;
- Dilas Milovan, *Wartime*, New York 1977.;
- Leković Mišo, *Titova odluka u jednom od prelomnih perioda NOR-a*, u: *Vojno istorijski glasnik*, 1/1987, Beograd 1987.;
- Marković Luka, *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju*, Beograd 1987.;
- McConville Michael, *A Small war in the Balkans*, London 1986.;
- Petranović Branko, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939-1945*, Skopje 1985.;
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1982.;
- Duretić Veselin, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982.;
- Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Tom III, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984.;
- Krleža Miroslav, *Ratne teme*, Zagreb 1983.;
- AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984.;
- Zečević Miodrag, Lekić Bogdan, *Državne granice i unutrašnja podjela Jugoslavije*, Beograd 1991.;
- Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1991.;
- Dilas Aleksa, *Osporavana zemlja: jugoslavenstvo i revolucija*, Beograd 1990.;
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.;
- Anić Nikola, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd 1982.;
- Anić Nikola, *Jugoslovenska armija u završnim operacijama za oslobodjenje Jugoslavije 1945.*, u: *Istorija 20. veka*, br. 1/1987, Beograd 1987.;
- Milošević D. Slobodan, *O nemačko-italijanskim odnosima u okupiranoj Jugoslaviji 1943. godine*, u: *Istorija 20. veka*, br. 2/1987, Beograd 1987.;
- Miljuš Branko, *Revolucija u Jugoslaviji (1941-1945.)*, Sarajevo 1991.;
- Hamović Miloš, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Sarajevo 1983.;
- Boban Ljubo, *Kontraverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1990.;

- Stipetić Zorica, *Argumenti za revoluciju*, Zagreb 1984.;
- Kačavenda Petar, *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1942-1945*, Beograd 1985.
- 10 Bulatović Radomir, *Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu (1941-1945.)*, Beograd 1984.;
- Bulatović Radomir, *Narodna privreda u Bosanskoj krajini 1944. godine*, u: Istorijski zbornik, br.6, Banjaluka 1985.;
- Bulatović Radomir, *Ekonomska osnova migracija u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Milojević Aleksa, *Demografske i ekonomske posljedice migracije*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Bošnjović Ilija, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 1990.;
- Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.;
- Živković Nikola, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1994.;
- Pezo Omer, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983.;
- Brkljača Seka, *Uništavanje materijalne osnove Jevreja u Drugom svjetskom ratu*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Brkljača Seka, *Od imperijalne politike fašističke Italije do ekonomskih probitaka u Bosni i Hercegovini*, u: *Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, br. 10, Mostar 1998.;
- Brkljača Seka, *Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918-1945)*, u: *ČSP*, br.2/31, Zagreb 1999.;
- Brkljača Seka, *Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke*, u: *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 28, Sarajevo 1999.;
- Konjević Mile, *Prilog proučavanju organizacije i stanja privrede u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1942*, u: *Istorija XX veka*, XIV-XV, Beograd 1982.;
- Petrović Rade, *Privredni značaj Bosne i Hercegovine za talijansku politiku 1941. godine*, u: *Pregled*, br. 4, Sarajevo 1982.;
- Rudnici lignita "Kreka", 100 godina*, Tuzla 1985.;
- Poljoprivredno dobro u Modriči 1886-1986.*, (grupa autora), Modriča 1986.;
- Hodžić Šefko, *Hotel "Evropa" 1882-1982*, Sarajevo 1982.;
- Energoinvest R.O. "Vaso Miskin Crni" 1890-1990*, Sarajevo 1986.;
- "Konjuh" 100 godina 1885-1985*, Živinice 1985.;
- "Sarajevska pivara", 120 godina, 1884-1984*, Sarajevo 1984.;
- Fabrika soli Tuzla, 100 godina*, Tuzla 1985.;
- Lukač Dušan, *Rad omladine na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hercegovine 1942. godine*, u: *Istorijski zbornik*, br. 7, Banjaluka 1987.;
- Električna energija u Bosni Hercegovini, 100 godina*, Sarajevo 1988.;
- Vatrogastvo u Tuzli, 100 godina*, Tuzla 1984.
- 11 Bašović Ljubinka, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1945.*, Sarajevo 1986.;
- Borovčanin Drago, *Organizacija i razvoj školstva u Bosni i Hercegovini u toku NOR-a*, u: *Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, br. 4, Mostar 1984.;
- Klarić Tihomir, *Kulturna i propagandna djelatnost na romanijskom području od 1941. do 1945. godine*, *Glasnik arhiva, DAR BiH*, 29/1989, Sarajevo 1989.;

- Bakaršić Kemal, *Gdje se nalazila sarajevska Hagada u toku II svjetskog rata*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Palavestra Vljako, *Pričanja o sudbini sarajevske Hagade*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Balić Smail, *Kultura Bošnjaka, Muslimanska komponenta*, Zagreb 1994.;
- Begić Azra, *Umjetnici Jevreji XX stoljeća u Bosni i Hercegovini*, u: *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo 1995.;
- Vidaković-Petrov Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo 1990.;
- Kurto Nedžad, *Sarajevo 1462-1992. godine*, Sarajevo 1997.;
- Štraus Ivan, *Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990.*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Zbornik radova, Sarajevo 1997.;
- Štraus Ivan, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1914-1984.*, u: *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo 1984.;
- Otrgnuti od zaborava-prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine*, Zbornik sjećanja, Sarajevo 1983.;
- Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini-100 godina*, Zbornik radova, Sarajevo 1989.;
- Protić V. Miodrag, *Umetnost na tlu Jugoslavije- slikarstvo 20. veka*, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.;
- Filmska enciklopedija*, Zagreb 1982.;
- Volk Petar, *Istorija jugoslavenskog filma*, Beograd 1986.;
- Kuzmanović Rajko, *Kulturno-prosvjetni rad u Bihaću i okolini u jesen 1942. godine i zimu 1943. godine*, u: *Bihać u novijoj istoriji*, Banjaluka 1987.;
- Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, istorijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo 1997.;
- Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, grupa autora, Sarajevo 1987.;
- RKUD "Abrašević", Mostar 1926-1986*, Mostar 1986.;
- Čomić Ibro, *RKUD "Proleter" 1905-1980*, Sarajevo 1985.;
- Čosić A. Petar, *100 godina zdravstva u Derventi 1885-1985*, Derventa 1986.

Summary

THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ON BOSNIA-HERZEGOVINA IN THE WORLD WAR II PULICISHED AFTER 1980 IN THE COUNTRY AND ABROAD

The historiography on Bosnia-Herzegovina in the World War II after 1982 used to be really rich, the enclosed bibliographic review is a good witness. The number of works dedicated to various aspects of the Peoples liberation War, being essential characteristic of the historiography on B-H to the year 1980 was dominant to the middle of the 1980's. Along the political in Yugoslavia 1986.-1998. a certain turning point in historiography took place. There are many opinions that the political ideas, the events as well, influenced the subject: the idea and the subject direction in historiography on B-H, 1941.-45.

The main fields of researches since 1982 were: 1) nation, politics, political relations, political parties, 2) suffering, crimes, genocide, 3) occupation in 1941, the occupation systems and Independent State of Croatia, 4) the Peoples Liberation War, The idea of Great Serbia and the četnik movement, 5) B-H 1941.-1945.

Even without such an important segment of the scholarly life, as here with us, the fairly sleepy scholarly critique, it can be seen that the level of the historiography works after 1980 is on a higher level than those prior to the year. In this period along with the critical attitude to the historical sources and the achieved scholarly results, the history of B-H was approached as a complete issue and finally overcame the lack of completeness in treating the problems of the wartime reality in B-H. It used to be the characteristics of the historiography on B-H in the World War II (e.g. E.Redžić: *Bosnia-Herzegovina in the World War II, Bosnia-Herzegovina from the Ancient Time to the End of the world war II*). Naturally, this progress in quality along the stressed quality factor has not been a result of a decision, but a logic order that has been respected.